

NADİR ŞAH ƏFŞARIN BARIŞIQ SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİNƏ DAİR

Xeyirbəy Qasimov

Dilavər Əzimli

Açar sözlər: *Azərbaycan, imperiya, barışıq siyasəti, İslam, Səfəvilər dövləti, Osmanlı imperiyası, Rusiya imperiyası, Nadir şah Əfşar, Əfşarlar dövləti*

Təqdim olunan məqalədə Nadir şah Əfşarın (1736-1747) irəli sürdüyü barışıq siyasətinin mahiyyətindən, bu siyasətin uğursuzluğa düçar olmasının başlıca səbəblərindən bəhs olunur. Məqalə müəllifləri belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, Nadir şah Əfşarın barışıq siyasətinin uğursuzluğa düçar olmasının başlıca səbəbi Osmanlı siyasi və dini dairələrinin tutduğu barışmaz mövqeyi, Şərqdə şəksiz hökmranlıq mövqeyi qazanmaq istəyi olmuşdur. Təbiidir ki, Nadir şah Əfşar da həmin siyasətin uğurla nəticələnəcəyi halda bu mövqeyi qazanmağa can atırdı.

О СУЩНОСТИ ПОЛИТИКИ ПРИМИРЕНИЯ НАДИР-ШАХА АФШАРА

Хейирбек Гасымов

Дилавер Азимли

Ключевые слова: *Азербайджан, империя, примиренческая политика, Ислам, государство Сефевидов, Османская империя, Российская империя, Надир-шах Афшар, государство Афшаров*

В представленной статье говорится о сущности политики примирения, выдвинутой Надир-шахом Афшаром (1736-1747), об основных причинах неудачного исхода этой политики. Авторы статьи пришли к мнению о том, что основной причиной неудачи примиренческой политики Надир-шаха Афшара стала непримиримая позиция политических и религиозных кругов Османской империи, которые сами стремились занять преобладающую позицию в странах Востока. Следует отметить и то, что Надир-шах Афшар в случае успеха своей политики стремился занять на Востоке ту же позицию.

ON THE ESSENCE OF THE POLICY OF RECONCILIATION OF
NADİR SHAH AFSHAR

Kheyirbek Gasimov

Dilaver Azimli

Keywords: *Azerbaijan, empire, reconciliation policy, Islam, Safavid state, Ottoman Empire, Russian Empire, Nadir Shah Afshar, Afshar state*

The presented article talks about the essence of the policy of reconciliation put forward by Nadir Shah Afshar (1736-1747), about the main reasons for the unsuccessful outcome of this policy. The authors of the article came to the conclusion that the main reason for the failure of the conciliatory policy of Nadir Shah Afshar was the irreconcilable position of the political and religious circles of the Ottoman Empire, which themselves sought to occupy a dominant position in the countries of the East. It should be noted that Nadir Shah Afshar, if his policy was successful, strove to take the same position in the East.

Giriş. Nadir şah Əfşarın (1689-1747) hər b sahəsindəki uğurları, onun əzəmətli sərkərdəlik istedadı təqribən 3 əsrə yaxındır ki, dünya tarix elminin diqqət mərkəzindədir. XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Səfəvi sülaləsinin son hökmranları (Sultan Hüseyn, II Təhmasib və III Abbas) əski, əzəmətli Qızılbaş (Səfəvi) imperiyasının bir çox ərazilərini itirmişdilər. Təşəbbüsü ələ almış Rusiya və Osmanlı imperiyaları xeyli zəifləmiş bu dövlətin müxtəlif bölgələrində separatçılıq ocaqlarını gücləndirmək, Azərbaycan dövlətçiliyinə son qoymaq ərafəsində idilər. Nadir məhz bu böhranlı məqamda öncə hər b, sonra isə siyasət meydanına çıxmalı oldu, əcnəbi təcavüzkarların mübarizə əzmini qırdı, yeni bir imperiya yaratdı. O, tarixə yalnız görkəmli dövlət xadimi, diplomat və istedadlı sərkərdə kimi deyil, habelə İslam dini sahəsində islahatçı kimi daxil oldu. Nadir şah Əfşarın dini siyasətinin öyrənilməsi bizə onun planlarının miqyaslarını dərk etmək imkanı verir.

Öncə o, türk-müsəlman dünyasında aparıcı mövqe tutmağa, sonra isə dünya hökmranlığına can atırdı. Nadir şah özünün əzəmətli planlarının gerçəkləşdirilməsi sayəsində İslam aləmində mövcud olan parçalanmaya, Azərbaycan və Osmanlı imperiyası arasındakı məzhəb ayrılığına, dini ziddiyyətlərə son qoymaq istəyirdi. Nadir şah İslam Şərqlinin gələcək inkişaf meyllərini yaxşıca duyur, Səlcuqlu imperiyasının süqutundan sonra türk-islam dünyasında baş vermiş parçalanmanın əsas səbəblərini anlayırdı. Sünni-şiə parçalanması, hərbi-siyasi və ideoloji qarşıdurma Şərqlin türk və müsəlman

xalqlarının yaxınlaşması yolunda ən böyük əngəl idi. Səlcuqlu imperiyasının süqutundan təqribən 300 il sonra yaranmış Osmanlı imperiyası (1453-cü ildən) və Azərbaycan Səfəvi dövləti (1501-1736) İslam məzhəbi baxımından birbirinə əks olan mövqelər tutdular. Nadir şah Əfşar bu kəskin problemin həlli məqsədilə “Cəfəri” məzhəbinin “beşinci məzhəb” qismində Osmanlı imperiyası tərəfindən tanınması məsələsini qaldırdı. Lakin Osmanlı din xadimləri anladılar ki, Osmanlı sarayının “Cəfəri” məzhəbini “beşinci məzhəb” qismində tanıması Nadir şah Əfşarın digər İslam məzhəbləri arasında aparıcı mövqeyə çıxarılmasına səbəb ola bilər. Buna görə də Osmanlı sarayı Nadir şah Əfşarın bu təklifini qəbul etməkdən – “Cəfəri” məzhəbini tanımaqdan qəti şəkildə imtina etdi.

Nadir şah Əfşar Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə həm parlaq dövlət xadimi, diplomat, həm də din sahəsində islahatçı kimi daxil olmuşdur [1;2;3;6;7;8;9;10;11;12;13;15;16;17]. O. əvvəllər sərkərdə kimi Səfəvi şahları II Təhmasibə (1722-1732) və azyaşlı III Abbasa (1732-1736) sədaqətlə xidmət etmiş, Səfəvi dövlətinin qonşu dövlətlər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərini azad edərək bu dövləti tam iflasdan xilas etmiş, uğurlu hərbi-siyasi fəaliyyəti sayəsində bölgədə böyük nüfuz və şöhrət qazanmış, 1736-cı ilin yanvar ayının 13-də özünün Muğan düzündə - Cavad keçidi yaxınlığında yerləşən hərbi düşərgəsinə gəlib çıxmışdı. “Nadirin əmrinə əsasən bu düşərgədə 100 min nəfər insan və İranın (yəni Səfəvi dövlətinin–X.Q.və D.Ə.) bütün fəxri şəxsləri onu gözləyirdilər... Əyanlar arasında bir aydan artıq davam etmiş uzun mübahisələrdən sonra, 1148-ci (1736-cı) ilin fevral ayının 26-da Nadir İran (şahlıq – X.Q. və D.Ə.) taxtına çıxdı. Bu təntənəli yığıncaqda Nadir şah bütün ruhani şəxslərə öz iradəsini bəyan edərək onları şiə və sünni məzhəblərini birbirindən ayıran bəzi ehkamları öz aralarında uzlaşdırmağa (razılaşıdırmağa) və bununla da müsəlman aləmində sakitliyi bərqərar etməyə səslədi. İran ruhaniləri Nadir şahın bu təklifini nəzərdən keçirərək, bu təkliflə razılaşıqlarını ifadə etdilər. Lakin türklər (osmanlılar – X.Q. və D.Ə.) bu təklifi qəzəblə rədd etdilər. Halbuki, farslar (təklifi irəli sürmüş Əfşar dövləti – X.Q. və D.Ə.) onu (bu təklifi) icra etməyə dəfələrlə cəhd göstərmişdilər” (15, s. 145).

Bəzi Türkiyə tədqiqatçıları 1736-cı ilin fevral ayının 26-da keçirilmiş Muğan qurultayında qəbul edilmiş və Osmanlı sarayına təklif olunmuş dini barışıqla bağlı olan qərarına xüsusi diqqət yetirmişlər [8;9;10;11;12;13]. Məsələn, Recep Albayrak qeyd edir ki, “Nadir xan Qırxlı Muğan qurultayında iştirak edənlərə müraciət edərək” demişdi: “Üç maddədən ibarət olan bu əhdnamə qurultay iştirakçıları tərəfindən qəbul olunacağı halda o, şah səlahiyyətlərini öz üzərinə götürəcək. Bu razılığın mətnindəki ikinci maddə müsəlmanların dini birliyi işinə xidmət edirdi. Bu maddədə müsəlman aləmindəki fitnə-fəsadların, çəkişmələrin və kütləvi qətlərin səbəbi, mənbəyi olmuş Ömər və Osmanın lənətlənməsindən də imtina edilirdi” [8, s. 43].

Muğanda keçirilmiş qurultayın iştirakçıları Osmanlı sultanı I Mehmetə (1730-1754) ünvanlanmış məktubun da tərtib olunmasında iştirak etdilər. Bu məktubda qeyd olunurdu ki, İslamda parçalanma və ziddiyyətlər şah I İsmayıl Səfəvinin (1487-1524) taxta çıxmasından (1501) və yüksəlişindən sonra baş vermişdir, “həmin tarixi məqamda müsəlmanlar arasında məzhəblərin amansız qarşıdurmasını isə aradan qaldırmaq mümkündür”. Bu məktubda hətta o da göstərilirdi ki, “əgər biz bu qarşıdurmanı və əngəli aradan qaldıra bilməsək, Məhşər günündə bizə ünvanlanacaq suallara cavab verə bilməyəcəyik”. Bu məktubun sonunda qeyd olunmuşdu: “Ulu Yaradanın özü işlərin nizama salınması və müsəlmanların müşkül məsələlərinin həlli üçün bizə Nadiri göndərmişdir. Buna görə də İran (keçmiş Səfəvi dövləti – X.Q. və D.Ə.) cəmiyyətinin və sənətkarlarının Muğan qışlağında toplanmış nümayəndələri onu Türkman ölkəsinin şahı seçmişlər” [9, s. 31; 10, s. 27-34; 4, s. 9-62].

Nadir şah Əfşar atacağı addımların mümkün arzuolunmaz nəticələri haqqında da düşünürdü. Nadir şah Əfşar hər şeydən öncə öz dövlətinin hərbi qüdrəti barəsində düşünür, lakin bu dövlətin sərhədləri daxilində yaşayan xalqların mənəvi-ideoloji inkişafına, bu inkişafın digər istiqamətlərinə də xüsusi diqqət yetirirdi. O, fanatik şiəliyin zəiflədilməsi məsələləri haqqında da düşünürdü. Çünki fanatik şiəlik artıq XVIII əsrin ilk onilliklərində daxili, xarici və hərbi siyasətin mühüm, təxirəsalınmaz, kəskin problemlərindən birinə çevrilmişdi. Yeni, Əfşar dövlətinin də metropoliyasında – Azərbaycanda (xüsusilə ölkənin cənub bölgələrində) fanatik şiəliyin çoxəsrlik, dərin kökləri var idi. Nadir şah Əfşar Azərbaycan və böyük region miqyasında məzhəblər arasındakı münasibətlərin sabitləşdirilməsi, müsəlman ümmətinin bütövlüyünün, vəhdətinin təmin olunması məqsədinə nail olmaq üçün Osmanlı dövlətinin rəsmi dairələri ilə intensiv diplomatik danışıqlara başladı, öz dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə məzhəb baxımından yaxınlaşmasına dair əməllər, tədbirlər planını qarşı tərəfə təqdim etdi [12, s. 33].

Qeyd etmək lazımdır ki, Səlcuqlu imperiyasının mövcudluğu dövründə (1055-1157) türkman (türk) tayfaları vahid mədəni, siyasi və coğrafi məkanda, vahid dövlətin hüdudlarında yaşamışlar. XVI əsrin əvvəllərində isə bu tayfalar İslamın müxtəlif məzhəblərinə cəlb olundular. Bu məsələyə diqqət yetirmiş Türkiyə tarixçisi Faruk Sümer qeyd edir: “Səfəvi sülaləsinin yaratdığı şiə dövləti Osmanlı imperiyası və Orta (Mərkəzi) Asiya arasında “dəmir pərdə”yə çevrildi və Səfəviləri İslam aləmindən təcrid etdi. Aşkar surətdə sünniliyə meyl edən Nadir şah Əfşar Səfəvilərin İslam dünyasından təcrid olunmasına son qoymağa cəhd edərək, Səfəvi, Osmanlı və Orta (Mərkəzi) Asiya türklərini bir-birinə yaxınlaşdırmaq naminə məzhəb sahəsində islahat keçirməyə cəhd göstərdi” [13, s. 154-155, s. 292].

Bu məqamda Faruk Sümer Nadir şah Əfşara münasibətində müəyyən diqqətsizliyə, yanlışlığa yol vermişdir: Nəzərdən keçirdiyimiz dövrün ilkin

qaynaqlarında “Nadir şah Əfşarın sünniliyə meyl etdiyini” təsdiqləyən məlumatlar yoxdur. Qeyd etmək zəruridir ki, bu cür ifadələr Türkiyə tarixşünaslığına Avropa qaynaqlarından keçmişdir və məhz həmin qaynaqlar üçün səciyyəvidir. Avropa ölkələrinin tarix elmində belə bir yanlış fikir mövcuddur ki, “Nadir şah Əfşar şiəliyə münasibətində daha barışmaz idi və daha çox sünniliyə meyl edirdi”. Əslində isə Nadir şah Əfşar öz zamanəsinin gerçəklikləri ilə hesablaşmağa məcbur idi, yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu sünni və şiə məzhəblərinin barışında görürdü. O, öncədən bunu da görürdü ki, ali Osmanlı ruhaniliyi iki türk dövlətinin barışığı işinə ciddi əngəllər yaradacaqdır.

Kembric universitetinin professoru olmuş tarixçi L.Lokkartın bu məsələyə münasibətdə tutduğu qeyri-müəyyən mövqe də həmin mürəkkəb elmi problemin müsbət surətdə həllini mürəkkəbləşdirir: “Nadir şah Əfşarın şiəliyə və yaxud sünniliyə mənsub olduğunu müəyyən etmək qeyri-mümkündür. İş burasındadır ki, Nadir şah Əfşar öz həyatının sonunda müəyyən dini keyfiyyətlərə malik deyildi. Nadir şah Əfşarın bir çox qüsurları var idi, lakin o, din təəssübkeşi deyildi. O, şiəliyə bir qədər barışmaz yanaşırdı, lakin bu münasibət onun siyasi məqsədləri ilə bağlı olmuşdur” [17, s. 332-333].

L.Lokkart daha sonra mövzu ilə bağlı olan bir məqama da öz münasibətini bildirmişdir: “Nadir şah Əfşarın şiəliyi və sünniliyi birləşdirmək cəhdindən çox yazmışdır... Nadir şah Əfşar zorla öz təbəələrini etiqadlarından imtina etməyə məcbur etmişdi. Nadir şah Əfşarın dini siyasəti şah I İsmayılın və onun xələflərinin dini siyasətinə zidd olmuşdur... Nadir şah Əfşar öz baxışlarına görə millətçi olmaqdan daha çox beynəlmilətçi idi... O, öz hakimiyyətini Səfəvi imperiyasının sərhədlərindən kənara genişləndirməklə bütün müsəlman aləmini birləşdirməyə və bütün müsəlmanların başçısı, hökmdarı olmağa can atırdı” [17, s. 333].

Digər ingilis tarixçisi C.Hanvey də qeyd edir ki, “Nadir şah Əfşar ona şah taxtına əyləşməyi təklif edənlər qarşısında bir şərt qoymuşdu: şiə və sünni məzhəblərinə mənsub olan müsəlmanlar arasında mövcud olan problemləri həll etsinlər” (14, s.343). Gördüyümüz kimi, hətta Qərb tarixçiləri arasında Nadir şah Əfşarın din sahəsindəki siyasətinə dair vahid fikir yoxdur. Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanovun (1794-1846) fikirləri həmin uzaq dövrün tarixi gerçəkliklərini tam əks etdirir: “İran (Səfəvi – X.Q. və D.Ə.) ruhaniləri Nadir şah Əfşarın təklifini nəzərdən keçirərək öz razılığını bildirdilər, lakin türklər (osmanlılar) bu fikri, təklifi qəzəblə rədd etdilər” [15, s.145]. Beləliklə, A.A.Bakıxanovun bu fikri təsdiq edir ki, Azərbaycan din xadimləri Nadir şah Əfşarın İslamda beşinci məzhəb – “Cəfərilik” haqqındakı fikri ilə tam həmrəy olmuşlar.

Nadir şah Əfşarın hərbi, siyasi, diplomatik fəaliyyəti, bu fəaliyyətin nəticələri təsdiq edir ki, “Cəfəriliyi” irəli sürmüş yeni dövlət xadimi daha

genişmiqyaslı iddialarını, məqsədlərini güdüdü. Nadir şah Əfşarın müqəddəs “Quran”dan gətirdiyi iqtibaslar da bunu təsdiqləyir. Nadir şah Əfşar gözəl anlayırdı ki, İslamda yeni – beşinci məzhəbin qəbul olunması digər müsəlman məzhəblərinin (hənəfiliyin və şafeiliyin) “Cəfəri” məzhəbi ətrafında cəmləşməsinə, birləşməsinə yardım edə bilərdi. Bu minvalla da o, öz arzusuna çata, dünya hökmranlığına nail ola bilərdi. Nadir şah Əfşar bu ən müqəddəs, gizli arzusuna can atırdı: Bu məqsədlə o, şafei alimi, Şeyx Abdullah əl-Şuveydini öz dövlətinin paytaxtı olan Tehran şəhərinə dəvət etdi. Nadir şah bu şeyxlə söhbəti zamanı ona dedi: “Siz bilirsinizmi ki, mənim dövlətim iki hissədən ibarətdir: Türküstandan; Əfqanıstan və İrandan. Dövlətimin bu iki hissəsində yaşayan təbəələrim bir-birini “kafir” (yəni “dinsiz”) adlandırırlar. Səni öz vəkilim (nümayəndəm, müvəkkilim) təyin edirəm. Mənim əvəzimə təbəələrimlə görüşərsən və bu cür fikir ayrılığına son qoyarsan” [11. s.52]. Burada Nadir şah Əfşarın mövqeyi tam aydınlaşır.

Abdullah Şuveydi çox müdrik və uzaqgörən din xadimi idi, buna görə də din xadimlərinin əksəriyyəti onu nüfuzlu, mötəbər şəxs kimi qəbul edirdi. Nadir xan Əfşar şahlıq taxtına çıxdıqdan sonra öncə öz məqsədlərini gerçəkləşdirməyə başladı: öz səfiri Abdulbaqi xanı həmin məqamda Tiflisdə olan Osmanlı səfiri Gəncəli Paşa ilə görüşə göndərdi. Həmin görüş 1149-cu hicri ilinin şəvval ayında (1736-cı ilin mart ayında) keçirildi. Bu görüş zamanı iki türk dövlətinin səfirləri 1639-cu ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında imzalanmış Qəsri-Şirin müqaviləsinin şərtlərini nəzərdən keçirdilər. Əfşar dövlətinin nümayəndələri Osmanlı tərəfinə bu müqaviləyə Nadir şah Əfşar tərəfindən hazırlanmış bir sıra maddələrin artırılmasını təklif etdilər.

Nadir şah Əfşarın 1639-cu ilin Osmanlı-Səfəvi sülh müqaviləsinə əlavə olunmasını nəzərdə tutduğu həmin təkliflər, maddələr arasında aşağıdakılar da vardı: “Cəfəri” məzhəbinin İslamın beşinci məzhəbi qismində qəbul edilməsi; “Məscidül-haram”da olan sütunlardan birinin “Cəfəri” məzhəbinin imamlarına aid olduğunun elan edilməsi; İran (Əfşar – X.Q. və D.Ə.) zəvvarları üçün normal şəraitin yaradılması; əsir düşmüş şəxslərə xüsusi münasibət göstərilməsi; hər iki dövlətin rəsmi saraylarında səfirliklərin normal fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması və bu fəaliyyətin təmin edilməsi [11, s. 53; 9, s. 31; 10, s. 35, s. 36-42; 13, s. 308, s. 309].

Osmanlı Sultanı I Mehmet Nadir şah Əfşarın dostyana, səmimi əməlini müsbət qarşıladı. Hər iki dövlətin nümayəndələri qarşılıqlı münasibətlərin normal məcraya salınması məqsədilə 8 dəfə görüşdülər. Dövrün mənbələrindən və mövzu ilə bağlı olan elmi ədəbiyyatdan məlum olur ki, İstanbuldakı Mühsinzadə sarayında baş tutmuş müzakirələrdən sonra barışıqın Nadir şah Əfşarın təklif etdiyi üç şərti üzrə razılaşma əldə edildi. Siyasi və dini ziddiyyətlər ucbatından “Cəfəri” məzhəbi və mehrabı ilə bağlı olaraq müzakirə edilmiş məsələlər özünün müsbət həllini tapmasa da, bu məsələlərin Əfşar

dövlətində müzakirəsinin davam etdirilməsi üçün Osmanlı səfir heyətinin tərkibinə ilahiyyatçılar da daxil edildilər. Nadir şah Əfşar Osmanlı səfir heyətini böyük səmimiyyətlə qarşıladı. Nadir şah Əfşar təklif etdiyi üç şərtin Osmanlı Sultanı I Mehmet tərəfindən qəbul edilməsinə nail olsa da, o, “Cəfəri” məzhəbi və mehrabı ilə bağlı olan məsələlərin həll olunmasından narazı qalmışdı. Həll olunmamış problemlər Nadir şah Əfşarı daim narahat edirdi və onun İstanbula gələn səfirləri həmin məsələləri yenidən müzakirə obyektinə çevirməyə can atırdılar. Osmanlı Sultanı I Mehmetin fəaliyyətinin öyrənilməsindən məlum olur ki, o da “məzhəblərə dair məsələnin” müsbət həll olunmasında maraqlı idi.

Nadir şah Əfşar “məzhəblərə dair məsələ”nin müsbət həllinə çox ciddi surətdə yanaşırdı. Onun Bağdad valisi (canişini) Əhməd Paşaya ünvanlandığı məktubunda qeyd edilmişdi: “Əgər bu məsələ həll olunmasa, iki dövlət arasında müharibə baş verə bilər”. Bununla yanaşı Nadir şah Əfşar “məzhəb problemi”nin həll olunması məqsədilə öz dövlətinin sərhədləri daxilində ən qəti tədbirlər gördü. Onun Bağdad canişini Əhməd Paşaya ünvanladığı məktubunda qeyd edilirdi ki, o, “xütbələrdə (müsəlmanlara müraciətdə - X.Q. və D.Ə.) “mömin xəlifələrin” – Əbubəkrin, Ömər in və Osmanın adlarının xatırladılması haqqında fərman vermişdir”. Bundan başqa Nadir şah Əfşar oxunan xütbələrdə “Əliyyə vəliyullah” (“Əli Allahın valisidir, canişinidir” – X.Q. və D.Ə.) cümləsinin ifadə olunmasını qadağan etdi, belə bir göstəriş verdi ki, “Əli”nin adı əski “raşidi xəlifələrinin” adları ilə yanaşı, eyni səviyyədə xatırladılsın [18, s. 73].

Özünün dini islahatını həyata keçirməyə cəhdlər göstərən Nadir şah Əfşar Nəcəf şəhərində nüfuzlu sünni və şiə ilahiyyatçı-alimlərinin müşavirəsini çağırırdı. O, Bağdad canişini Əhməd Paşaya təklif etdi ki, həmin müşavirəyə nüfuzlu sünni ilahiyyatçı-alimini göndərsin və bu alim müzakirələrə rəhbərlik etsin, şiə və sünni alimləri arasında kəskin mübahisələr meydana çıxacağı hallarda barışdırıcı, hakim rolunda çıxış etsin.

Nadir şah Əfşarın Bağdaddakı canişini belə bir qənaətə gəldi ki, Bağdad paşalığında rəhbər din xadimlərindən biri olan şafei alimi Şeyx Abdullah əl-Şuveydi belə bir şəxs ola bilər [2, s.41; 17, s. 278-279]. Nadir şah Əfşarın əmrinə əsasən Orta (Mərkəzi) Asiyanın və Əfqanıstanın sünni nümayəndələrindən ibarət olan heyət Nəcəf şəhərinə gəldi. Orta (Mərkəzi) Asiya və Əfqanıstan nümayəndə heyətlərinin tərkibinə Hadi Xacə, Buxara qazisi, Molla Həmzə və digər tanınmış din xadimləri daxil idilər. Şeyx Abdullah əl-Şuveydinin “Vəqayinameyi Nadir şah dər məzahibi şiyyə-cəfəriyyə” (“Nadir şah dövrünün şiyyə və cəfəriyyə məzhəbləri ilə bağlı olan hadisələri”) əsərindən bu da məlum olur ki, 1156-ci hicri ilinin şəvval ayının 24-də (1743-cü miladi ilinin noyabr-dekabr ayında) İslam dininin birliyini arzulayan Nadir şah Əfşar İslam aləminin alim-ilahiyyatçılarının cəmləşməsinə və müşavirəsinə nail oldu. Həmin müşavirə Nəcəf yaxınlığındakı Muğan

səhrasında keçirildi. Həmin əsərdən o da məlum olur ki, Bağdad canişininə tabe olan Nəcəf və Hillə alimləri müşavirədə, mübahisələrdə iştirak etmiş İran, Türküstan və Əfqanıstan alim-ilahiyyatçıları ilə razılığa gəldilər və 1743-cü ilin dekabr ayının 11-12-də dörd sənəd (vəsiqənamə) tərtib edib, bu barədə bəyanat verdilər. Həmin sənədlərdən görmək olar ki, bu müşavirədə iştirak etmiş əks tərəflər şiələr və sünnilər arasında meydana çıxan mübahisəli, münaqişəli məsələləri müsbət surətdə həll etmək istəyirdilər. Halbuki, Şeyx Abdullah əl-Şuveydi-əfəndinin əsərində bütün “raşidi xəlifələrinin” tanınmasından, “səhabələrin” təhqir olunmasının qadağan edilməsindən, bu sənədlərdə “raşidi düşüncəsi” ifadəsinin qadağan olunmasından bəhs olunmur.

Müşavirə iştirakçılarının İstanbula – Osmanlı Sultanı I Mehmetə göndərdikləri müraciətində belə bir faktın vacibliyi qeyd edilmişdir ki, “Cəfəri” məzhəbi Əfşar dövlətinin hüdudlarında artıq əsas məzhəb qismində qəbul edilmişdir, habelə bu məzhəbin ali Osmanlı ruhaniliyi tərəfindən də İslamda beşinci məzhəb qismində qəbul olunmasının vacib olduğu da danılmaz gerçəklikdir. 1743-cü ildə Nəcəf müşavirəsində qəbul olunmuş sənədlər əsasında şiə müsəlmanlar sünni xəlifəsindən (yəni Osmanlı sultanından – X.Q. və D.Ə.) Məkkə ziyarətində öz dini ayinlərini gerçəkləşdirmək üçün ayrıca bir sütun tələb etmək hüququ əldə edir. Bununla da Şafei sütununun müştərək sahibinə çevrilirdilər. Şiə-müsəlmanlar Nəcəf müşavirəsinin qəbul etdiyi sənədlər əsasında ilk üç xəlifənin (Əbubəkrin, Ömər və Osmanın) “həqiqiliyini” (“raşidi” olduğunu – X.Q. və D.Ə.) qəbul edir, Bağdad paşalığının və Orta (Mərkəzi) Asiyanın ilahiyyatçı-alimləri isə Cəfər əs-Sadiqin “müqəddəsliyini” etiraf edirdilər. Həmin dini sənədlər Bağdad müftisi Yasin Əfəndinin möhürü ilə təsdiq edildi [12, s. 2; 2, s. 41; 17, s. 278-279]. Qeyd edək ki, Nadir şah Əfşar bütün hakimiyyəti dövründə israrla “Cəfəri” məzhəbinin Osmanlı imperiyası tərəfindən tanınmasına can atmış, lakin hər dəfə Osmanlı sultanından mənfi cavab almışdı.

Kəskin dini məsələni həll etdikdən sonra Nadir şah Əfşar dünya hökmdarı olmaq arzusunda idi. O, öz təbəələrinə - xristianlara çox səmimi və istiqanlıqla yanaşır, xristianların dini həyatına müdaxilə etmirdi. Nadir şah Əfşar əcnəbi missionerlərin öz imperiyasının hüdudlarına daxil olmasına maneçilik törətmirdi. Onun hakimiyyəti dövründə İsfahan şəhərində yezuitlər və karmelitlər müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Məsələn, həmin dövrün ilkin qaynaqlarına əsaslanmış L.Lokkart yazmışdır: “Nadir şah Əfşarın Hindistana hərbi yürüşü göstərdi ki, o, dünya imperatoru olmaq niyyətindədir. Məhz bu hərbi yürüş zamanı onu müqəddəs “Quran”ın 48-ci (“Fəth”) surəsinin 29-cu ayəsi maraqlandırmışdı” [17, s. 334]. Nadir şah Əfşar “İncil”in, “Tövrat”ın və “Quran”ın tərcümə olunması haqqında fərman vermişdi. O, həmin müqəddəs kitabların tərcümələri əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, dünyada bir Allah mövcuddur, habelə bir Peyğəmbər olmalıdır, son, daha mükəmməl din İslamdır.

Beləliklə, Nadir şah Əfşar dünya imperatoru olmaq üçün özünün dini siyasətini müəyyənləşdirmişdi.

Nadir şah Əfşarın İslamın birliyinə, vəhdətinə yönəlmiş islahat cəhdləri uğurla nəticələnmədi. Buna Osmanlı imperiyasının ali müsəlman ruhaniliyi və məmurlar kütləsi maneçilik törətdi. Osmanlı imperiyasının ali siyasi dairələri, habelə sultanların əzəmətli iddiaları da Nadir şah Əfşarın istəkləri qarşısında əngəl oldu. Osmanlı sultanları da dünya hökmdarı olmağa can atırdılar. Nadir şah Əfşar da özünü “Əmir Teymurun varisi” hesab edirdi. O da “sələfi” kimi tək-müsəlman imperiyasını yaratmağa, sonra isə dünya hökmranlığına can atırdı. Tezliklə Osmanlı imperiyası özünün qürub çağına daxil oldu. Ömrünün əsas hissəsini hərbi yürüşlərdə, müharibələrdə, onun hakimiyyətinə qarşı çıxmış üsyanların, qiyamların yatırılmasında keçirmiş Nadir şah Əfşar isə saraydaxili qəsd nəticəsində öldürüldü... Avropanın qabaqcıl, məqam, fürsət gözləyən müstəmləkəçi dövlətləri bu “əlverişli imkandan” istifadə edərək tezliklə Asiyanın və Afrikanın müxtəlif bölgələrində əsaslı surətdə möhkəmləndilər...

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1999, 584 s., s. 347-391.
2. Gözəlova N.R., Bağirov Ə.D. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şah Əfşarın Bağdada hərbi yürüşləri. Bakı: Elm və təhsil, 2008, 152 s.
3. Hüseyinov E.İ. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Bakı: Elm, 2013, 224 s. s. 17, s. 26
4. Quran. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov və V.V.Məmmədəliyev. XVII nəşr. Bakı: Nurlar, 2015, 610 s.
5. Mahmudov Y.M., Mustafazadə T.T. Nadir şah Əfşar: Tarixin gedişini dəyişdirən dahi sərkərdə. Bakı: Turxan NPB, 2019, 248 s.
6. Nadir şah Əfşar. Diplomatik yazışmalar. Elmi redaktoru: R.Ə.Mehdiyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 224 s.
7. Süleymanov M.C. Nadir-şah. Tehran: 2010, 740 s.
8. Albayrak Recep. Türklərin İrani. II cild. Türkcədən çevirən: Ramiz Əsgər. Bakı: Mütərcim, 2016, 628 s.
9. Babek Şahed. Dürrü-Nadiriye göre Nadir şah ve dönemi. Tercüme ve değerlendirme. Yeksek lisans tezi. Ankara: 2016, 400 s.
10. Mahmud – Nadir şah Mektublaşmaları. Numaralı Name-i Hümayun Defteri (Transkripsiyon Tıpkıbasım. İstanbul: Bion Matbaacılık, 2014, 367 s.
11. Osmanlı Arşiv kaynakları ışığında Nadir şah. Y. Mahmut Ehli Sünnet-şii diyaloğlu. Hazırlayan Saim Arı. Doktora İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı. Şanlıurfa: 2001, 172 s.

12. Özer Alaettin. Vekayi name-yi Nadir Şah dər məzahib-i Şiəyye-i Caferiyye. Yeksek Lisans tezi. İstanbul: 1990, 111 s.
13. Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları. İlavələrle III Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1980, 701 s.
14. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the autors jornal of travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland. Vol. II. London: Publishing house: Osborne (u.a.), 1754, 524 p.
15. Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели академика АН Аз. ССР З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1991, 304 с.
16. Гёзалова Н.Р. Вопросы истории Азербайджана XVIII века (на основе сведений англоязычных источников и историографии). М.: «ИРИС ГРУПП», 2010, 244 с.
17. Локкарт Л. Надир-Шах. Критическое исследование на основе первоисточников (Лондон - 1938). Перевод с английского Н.Р.Гёзаловой. Баку: Ганун, 2004, 396 с.
18. Flor Wilm. Nadir şahın hökuməti Holland mənbələrində və hekayətlərində. Fars dilinə tərcümə Əbülqasimindir. I nəşri. Tehran: “Tes” nəşriyyatı, 1368 (1989), 259 s. (fars dilində).